

Людмила Бабенко

Координація дій органів державної влади в налагодженні контролю і обліку православного духовенства в Україні (1920-ті – початок 1950-х рр.)

Ludmila Babenko

Coordination of public authorities in establishing the control and accounting of Orthodox clergy in Ukraine (1920s - early 1950s.)

The main tendencies and forms of control over the Orthodox clergy activity by public authorities are analyzed. The attention is focused on the role of Security Services as a performer of monitoring of dynamics of the clergy movement.

Keywords: Orthodox clergy, Security Services, Russka Orthodox Church Council

Проаналізовано головні напрямки і форми контролю за діяльністю православного духовенства з боку органів державної влади. Акцентується увага на ролі органів держбезпеки як виконавця моніторингу динаміки руху духовенства.

Ключові слова: православне духовенство, органи державної безпеки, Рада у справах Руської православної церкви

Актуальність порушеної проблеми полягає у потребі визначення напрямів і форм контролю за діяльністю духовенства, що представляло найчисельнішу православну конфесію, та головних суб'єктів, котрі його здійснювали. Передусім, ідеться про органи державної влади, які були задіяні в регулюванні державно-церковних відносин в радянській Україні як виконавці антирелігійної політики більшовицької партії.

Важливі за своєю науковою новизною питання державно-церковних відносин неодноразово порушувалися і висвітлювалися у публікаціях відомих вітчизняних істориків В. Войналовича, В. Єленського, О. Ігнатуші, А. Киридон, О. Лисенка, М. Михайлуци, В. Пашенка, О. Тригуба та інших. Разом з тим виявлення раніше невідомих архівних документів дозволяє виокремити нові аспекти та загострити на них увагу. Метою авторки статті є аналіз та конкретизація скоординованої взаємодії органів державної влади в центрі й на місцях щодо православного духовенства.

Серед органів, створених на початку 1920-х рр. більшовицьким урядом для регулювання стосунків держави і церкви, слід назвати ліквідаційний відділ для відокремлення церкви від держави у складі наркомату юстиції та адміністративний відділ наркомату внутрішніх справ і їх структурні підрозділи на місцях. Про роль останнього нарком внутрішніх справ В. Балицький зазначав: «Адміністративні органи, що виконують формальну частину ро-

боти з відокремлення церкви від держави, контролюють її в ділянці спрямування релігійного руху в русло революційної законності і є технічними апаратами, які практично втілюють у життя дані відповідними органами принципові вказівки»¹. Перелік функцій адміністративного відділу НКВД та зміст численних циркулярних листів губернським і окружним відділам засвідчують, що він також координував діяльність радянських органів у царині міжконфесійних суперечностей та поглиблення церковного розколу. У 1923 р. адміністративний відділ було реорганізовано у відділ культів НКВД, який підпорядковувався безпосередньо наркомуну.

Однак адміністративні органи не могли успішно виконувати поставлені завдання без взаємодії з органами держбезпеки (ВУЧК–ГПУ–ГУГБ НКВД–НКГБ–МГБ). П'ятий відділ наркомату юстиції, який безпосередньо опікувався «релігійним напрямом», в інструкції зазначав, що ліквідоми мають «Увійти в курс релігійного життя, скласти періодичні доповіді ГПУ про стан релігійного життя в районі, встановити чіткий нагляд за діяльністю громад, вимагати від них протоколи молитовних зборів... тощо»². Часто партійне керівництво на місцях більше покладалося на органи ГПУ, про що доповідав І. Сухоплюєв: «Донецький губком КП(б)У поклав усю роботу по церкві на Донецький губвідділ ГПУ, тоді як той відав лише державною безпекою»³. З посиленням централізації керівництва антирелігійною політикою зросла й роль координування діяльності державних і силових структур, що зафіксувала спільна ухвала наради з реорганізації адмінвідділу НКВД: «Для тіснішого контакту й поглиблення роботи відділу культів заввідділу культів при НКВД і завідувач Секретного відділу ГПУ повинні узгоджувати всі принципові питання, що виникають, і їх розробки подавати на затвердження комісії при ЦК» (малася на увазі Всеукраїнська антирелігійна комісія при ЦККП(б)У – Л.Б.)⁴.

Згідно з циркулярами НКВД на місцях регулювання державно-церковних відносин покладалося на завідувачів губернських, повітових, згодом окружних і районних управлінь НКВД, у волостях – на голів волвиконкомів. До проведення антирелігійних заходів залучалися також сільські ради й партійно-радянський актив. Для координації спільної роботи з відокремлення церкви від держави та її більшої результативності на місцях створювали тимчасові міжвідомчі «комісії», «наради». Наприклад, Чернігівський губвиконком запропонував в округах створити «нараду» в складі представника окружного адмінвідділу, окрвідділу ГПУ і окружної прокуратури під головуванням члена бюро окружкому КП(б)У. На голову наради покладали контроль за «правильністю виконання ухвалених рішень по церкві»⁵.

Одним з напрямів контролю за духовенством і вірянами стала реєстрація релігійних громад і підписання договорів на використання культових споруд. Це також було необхідною умовою пастирського служіння священників. Проте органи влади перетворювали звичайну бюрократичну процедуру в засіб політичних маніпуляцій. Так у березні 1923 р. Богодухівський окружком КП(б)У висловив стурбованість чисельним зростанням тихонівських громад. Місцевий адмінвідділ за погодженням з відділом ГПУ і прокуратурою почав всіляко гальмувати процес реєстрації. Тому скарги на неправомірні дії працівників адмінвідділу в прокуратуру або залишалися без уваги, або потверджували позицію останнього⁶. Натомість статuti релігійних громад «живої церкви» реєструвалися без зволікань⁷. В іншому випадку гальмування реєстрації статutu УАПЦ тісно пов'язували з вимогою чекістів вилучити зі складу ВПЦР «липківських представників на місцях». Станом на лютий 1926 р. ВПЦР так і не розпочала бажаної для ГПУ «чистки», тому й статut УАПЦ адмінвідділом НКВД УСРР не був зареєстрований⁸.

У компетенцію адміністративних відділів НКВД входила реєстрація духовенства «для точного обліку представників усіх релігійних культів». Статистичне засвідчення відомостей про релігійний рух повинен стати наріжним каменем, як наголошувалося в цілком таємному циркулярі НКВД УСРР від 16 серпня 1924 р., у роботі ліквідаційних комісій, згодом адмінвідділів: «Статистика релігійного руху з очевидною ясністю висвітлює все, що може цікавити владу, сторони життя релігійних громад, дає можливість правильно орієнтуватися стосовно будь-якого найдрібнішого осередку релігійного руху, допомагає виявити слабкі сторони руху і вчасно вжити заходів для їх знешкодження й ослаблення»⁹. НКВД УСРР ставив завдання місцевим апаратам адмінвідділів створити карти релігійного руху в округах і районах, щоби мати уявлення про кількість храмів, релігійних громад, священників і віруючих¹⁰. Особливе значення мав облік духовенства.

Цю зовні звичайну рутинну роботу більшовицьке керівництво намагалося перетворити в жорсткий пресинг. У 1923 р. у циркулярі «Про облік духовенства» ставилася суворя вимога «кампанію з обліку духовенства провести в ударному порядку й закінчити не пізніше 10 грудня»¹¹. Та в губерніях, як і слід було очікувати, виконання вказівок затягнулося, що місцеві апарати намагалися компенсувати кількісними показниками. Наприклад, на Чернігівщині реєстрації підлягали не лише священники, але й «псаломщики, а також особи, які не перебувають на службі при громадах, і особи, котрі зреклися духовного сану»¹². У «реєстраційній картці служителя культу» була представлена повна інформація про особу, а саме: прізвище, ім'я, по батькові; рік народження; рік вступу на службу в релігійну громаду; про-

фесія до вступу в релігійну громаду; освіта; у яких релігійних громадах служив; які обов'язки виконував; у якій релігійній громаді служить зараз та які обов'язки виконує; якою мовою відправляє службу; якому церковному правлінню підлягає та якого єпископа визнає; розмір місячної платні, що одержує від громади; чи має допоміжні заняття (назвати які), скільки від них одержує прибутку; майновий стан: а) чи володів нерухомим майном до революції; б) чи володіє зараз; номер попередньої картки; особистий підпис. На звороті ставилися відмітки адміністративного відділу: про взяття на облік і зняття з нього в адмінвідділі чи райвиконкомі; про зречення сану та служби в церкві «із зазначенням дати й числа часопису з оголошенням про нього»; реєстраційний номер картки зречення; підпис завідувача окружного відділення культів¹³. Іноді окремі губернські відділи вимагали заповнювати розширені картки, котрі включали питання про службу в «Петлюрівській, Білій та Червоній арміях», отримані військові відзнаки, погляди священника на автокефалію та обновленство, ставлення до Декрету про відокремлення Церкви від держави тощо. Загалом такі анкети включали більше двадцяти пунктів з великою кількістю підпунктів.

Процес реєстрації священнослужителів повністю контролювала секретно-оперативна частина (згодом секретний відділ) ГПУ УСРР. Це потверджено листуванням між ГПУ та НКВД УСРР упродовж жовтня–листопада 1924 р. За вказівкою чекістів НКВД УСРР окремим циркуляром від 28 травня 1924 р. змусив перевірити реєстрацію служителів культу й подати в адмінвідділ НКВД особові картки й зведені відомості щодо зареєстрованих по адміністративно-територіальних одиницях. Уже 8 листопада 1924 р. начальник адмінвідділу НКВД УСРР Невський прозвітував перед секретно-оперативним відділом ГПУ: «Направляємо загальногубернське зведення й реєстраційні картки священників по Волинській губернії. Матеріал стосовно обліку священнослужителів, який є в розпорядженні НКВД УСРР по окремих округах Харківської й Одеської губернії, а також весь матеріал, що одержуватимемо, у міру надходження буде систематизований і направлений вам». До звіту додавалися картки на 1535 осіб¹⁴. Така детальна інформація полегшувала агентурну й оперативну роботу співробітникам ГПУ УСРР й не викликала підозр у самого духовенства.

У повоєнний період реєстрацією священників займалася Рада у справах Руської православної церкви та Рада у справах релігійних культів. Особливо актуальним питання реєстрації священнослужителів стало після звільнення території УРСР від нацистської окупації. Як слушно зауважив О. Лисенко, у діях РСРПЦ і РСРК чітко окреслювалися дві лінії державної політики щодо церкви. З одного боку, декларувалася толерантність

суспільства щодо релігії, сприяння відродженню релігійного життя й дотримання законодавства, а з іншого - органи виконавчої влади гальмували процес суверенізації релігійних громад, здійснення релігійних потреб населення¹⁵. Тому в листах, звітах уповноважених РСРПЦ і РСРК постійно згадувалося співробітництво з місцевими апаратами органів держбезпеки, особливо коли йшлося про облік священників. Органи державної безпеки повідомляли РСРПЦ і РСРК конфіденційну інформацію про обставини висвячення священника під час нацистської окупації, його пастирську службу, поведінку та стосунки з окупаційними органами влади тощо. Самі священники неохоче й з недовірою ставилися до спроб влади взяти їхню діяльність під контроль. Так, у Вінницькій області станом на грудень 1944 р. зареєстрували 278 із 405 священників, у Полтавській – 293 із 445. В Одеській області кількість священників зменшилася із 227 до 185 через те, що окремі з них у період нацистської окупації були висвячені в лоні УАПЦ і після приходу Червоної армії виїхали за межі області¹⁶. Усього на початок 1945 р. в УРСР було зареєстровано 4 073 священники, 326 дяконів, 1824 псаломщики, що належали до РПЦ¹⁷.

Координація дій адміністративних органів та місцевих апаратів спецслужб відбувалася й у процесі тиску на духовенство, передовсім для того, щоб змусити його представників зректися сану. Численні випадки зречення сану були наслідком спільної роботи працівників адміністративних відділів і чекістів. Так, у 1920-х рр. співробітники ГПУ спільно з сільськими активістами, «агентурою впливу» підштовхували священників до непростого з морального боку рішення. Адмінвідділи створювали такі бюрократичні перешкоди для діяльності релігійних громад, що у священника «опускалися руки» й зникало бажання продовжувати пастирську роботу. Варто зауважити, що кількісні показники стосовно зречення сану входили до переліку показників оцінки оперативно-агентурної роботи окружних відділів та центрального апарату ГПУ УСРР. Так, за даними секретного відділу ГПУ УСРР у квітні 1928 р. у республіці зреклися сану 20 священників, у травні – 11¹⁸.

У питання про добровільне зречення духовного сану чекісти внесли певні корективи у зв'язку з суцільною колективізацією. У циркулярному листі ОГПУ СРСР № 37 «Про стан і перспективи церковного руху й чергові завдання органів ОГПУ» від 22 березня 1930 р. за підписами начальника Секретно-оперативного управління Євдокимова, його заступника Тучкова та начальника 6-го (антирелігійного) відділення Полянського йшлося про генеральну лінію антирелігійної боротьби: «Соціалістична перебудова села й ліквідація куркульства як класу ставлять перед нами завдання ліквідації центрів церковної контрреволюції»¹⁹. Тоді в процесі силової реконструкції

сільського господарства органи держбезпеки здійснювали вилучення «куркульського елементу» із селянського середовища. Священнослужителі й віруючі входили до переліку «політично неблагонадійних» груп населення, здатних на реальний та потенційний опір радянській владі, причому перші, на думку начальника ІНФО ГПУ УСРР Г. Люшкова, були ідеологічною основою такого опору²⁰. Найактивніших священників та віруючих, які не приховували свого незадоволення політикою партійно-державного керівництва СРСР, було або засуджено до ув'язнення у виправно-трудовах таборах, або вислано на визначені терміни в північні й далекосхідні райони СРСР. Храми без пастирської опіки місцева влада закривала, що стало масовим явищем і спричинило занепад культових споруд, їх руйнування. Усі ці чинники сукупно із загрозою депортації, а часто й фізичного знищення змушували священників відмовлятися від сану.

Якщо раніше «з тактичних міркувань не завжди владі було вигідне захоплення духовенства до зняття сану», то нині «ОГПУ рекомендує не перешкоджати духовенству знімати сан», зазначалося в документі. Разом із тим московське керівництво ОГПУ СРСР застерігало не допускати передчасного зречення обновленського духовенства, а «священникам-спецагентам» дозволяти відмовлятися від сану лише за умови, що «цей акт може зіграти велику позитивну політичну роль у справі розвалу й дискредитації церкви або в тому разі, коли наші агенти провалені чи втратили всяку цінність у роботі з церковниками»²¹.

Загалом політика вищого партійно-державного керівництва СРСР та УСРР щодо священників і віруючих у контексті «модернізації соціалістичної економіки» зумовила опір сільського населення республіки. Так, вимоги повсталих українських селян у 1930–1931 рр. «повернення священника», «відновлення церкви», «реальної свободи віросповідання», за свідченнями співробітників місцевих апаратів ГПУ УСРР, були типовими, їх фіксовано під час селянських повстань періоду колективізації.

Важливим завданням партійно-державного апарату та органів державної безпеки з контролю над духовенством було вироблення механізму закриття культових споруд. Цей процес зовні мав виглядати як закономірне явище й формувати громадську думку про відсутність потреби в культовій споруді через зниження загальної релігійності населення. Циркулярні листи ВУЦВК від 14 серпня 1924 р., НКВД УСРР від 26 серпня 1924 р. наголошували на дотриманні встановленого порядку закриття храмів, яке могло відбуватися лише за погодженням з ВУЦВК й за наявності таких умов: 1) приміщення культової споруди необхідне для державних потреб, при цьому віруючим надавали інше приміщення, де вони могли проводити богослужіння; 2) від-

сутність достатньої кількості віруючих; 3) аварійний стан культової споруди. Прикметно, що керівництво НКВД УСРР фактично санкціонувало доведення культових споруд до аварійного стану. Циркуляр НКВД УСРР (грудень 1924 р.) забороняв окружним виконкомам примушувати релігійні громади проводити поточні чи капітальні ремонти культових споруд, оскільки це призводить «до зміцнення релігійного дурману серед селянства²². З закриттям храму автоматично відпадала потреба в послугах священника.

Керівництво НКВД УСРР акцентувало увагу місцевих органів на тому, що процес закриття храму, вилучення церковної атрибутики не повинні ображати почуттів віруючих. Проте члени антирелігійних комісій, сільські керівники, комсомольці приходили в храм у головних уборах, лаялися, палили цигарки, глумилися над святинями тощо²³. Такі випадки постійно фіксувалися в інформаційних зведеннях ГПУ, адмінвідділів НКВД УСРР. Тому останній вимагав певної обережності й тактовності від органів влади на місцях у процесі закриття храмів. Так, на підставі постанови Малої президії ВУЦВК від 5 серпня 1924 р. НКВД УСРР видав циркуляр від 27 серпня цього ж року, в якому не рекомендував використовувати культові споруди для військових потреб, пунктів збору військових призовників, клубів, складських приміщень. Для згладжування гостроти конфліктів керівництво НКВД пропонувало закриті храми використовувати переважно як культурно-освітні (хати-читальні, клуби) та соціальні заклади (дитячі заклади, лікарні, санаторії), що «обслуговували потреби всього населення й діяльність яких менше всього торкалася релігійних почуттів»²⁴. Варто наголосити, що всупереч рекомендаціям вищих органів влади місцеві керівники найчастіше пристосовували будівлі храмів для господарських потреб колгоспів²⁵.

Великого значення в антирелігійних заходах партійні комітети й адмінвідділи надавали ініціативі «знизу». Підставою для закриття храму здебільшого могла бути заява робітничого колективу чи сільської громади з проханням «закрити церкву». Від імені останньої звернення зазвичай писали сільське керівництво та активісти. Іноді його під тиском, з погрозами ухвалювали на сільських зборах. Після проходження ланцюга формальних погоджень в органах владної вертикалі – райвиконкому, окрвиконкому, губвиконкому – звернення направляли на затвердження до ВУЦВК. У фондах адмінвідділів НКВД збереглося чимало витягів із протоколів засідань виконавчих органів стосовно закриття храмів. Наприклад, після відповідної процедури припинила свою діяльність Олександрово-Невська церква м. Харкова: «Згідно з постановою губвиконкому від 29 серпня 1924 р., затверженою ВУЦВК, домову Олександрово-Невську церкву 4-ї радянської лікарні необхідно

ліквідувати». Таку увагу цьому храму приділяли через його територіальну близькість до Харківського паровозобудівного заводу, робітники якого становили значну частину парафіян. У постанові Харківського губвиконкому висловлювалася пропозиція, щоб у знятті дзвонів брали участь безпартійні робітники після відповідної антирелігійної підготовки²⁶.

Такі антирелігійні акції вимагали клопіткої спільної роботи місцевого партійно-державного апарату, органів держбезпеки й адміністративних відділів. Механізм антирелігійної боротьби насправді був надзвичайно складним і вимагав численних узгоджень, злагодженої системи таємного інформування, дублювання рішень і функцій різних органів тощо. При цьому органи центральної влади проводили політику подвійних стандартів: з одного боку, у директивних документах і циркулярах ішлося про необхідність наполегливої боротьби з релігією й Церквою, ліквідації церковних громад, а з іншого – ставилася вимога не створювати напругу серед віруючих, уникати конфліктів на релігійному ґрунті. Нарком НКВД УСРР В. Балицький, володіючи численними фактами протистояння релігійних громад та місцевих партійно-державних апаратів, у 1928 р. націлював органи ГПУ УСРР та відділ культів НКВД УСРР застосовувати гнучку тактику регулювання релігійного життя на селі, де релігійні громади «здебільшого склалися з незаможного та середнього селянства, а стосунки з ним «у сучасних складних умовах набувають також політичного значення»²⁷.

Суцільна колективізація 1930 р. не тільки прискорила процес закриття культових споруд, а й удосконалила взаємодію партійно-радянських органів та ГПУ УСРР. Так, у квітні 1930 р. Чернігівський окружний адміністративний відділ почав повертати окремі справи про закриття культових споруд керівникам сільрад з пропозицією зв'язатися з райкомом КП(б), райвиконкомом і в разі потреби з ГПУ, для проведення «додаткової роботи»²⁸. Імовірно, така ситуація склалася через поспіх в оформленні паперів без відповідної «підготовчої роботи» серед населення. Тому, побоюючись опору сільської громади під час процедури закриття храму, працівники адміністративних відділів вимагали проведення додаткових агітаційно-пропагандистських (райкоми партії й райвиконкоми) та оперативних заходів (місцеві апарати ГПУ).

Під час закриття храмів і церков органи ГПУ УСРР керувалися директивою ОГПУ СРСР від 22 березня 1930 р., яка націлювала на «серйозну й велику чекістську підготовку», що сприяла б уникненню «ексцесів та затягування». Оперативними засобами чекісти мали виявляти всіх неблагонадійних осіб, котрі могли ініціювати протестні акції, та нейтралізувати їх. Укотре держава демонструвала й диференційоване ставлення до

різних конфесій. Це чітко вказувало на досягнення певного компромісу між державними органами та окремою релігійною течією: «Під час закриття церков слід виходити з того, що передовсім мають бути закриті іосифівські та сергіївські церкви, ВВЦСівські й лише в останню чергу – обновленські»²⁹.

Духовенство, що залишилося без парафій, підлягало виселенню з районів суцільної колективізації. Причому це стосувалося найперше тих священників, на яких була зібрана інформація, котру могли використати за необхідності для компрометування особи. Інші категорії, як вважало керівництво держави, також «поступово необхідно буде виселити – і тих найбільш шкідливих служителів культу, стосовно яких місцеві відділи ГПУ не матимуть достатньо компрометувальних матеріалів, і тих, чії церкви просто виявилися закритими». Водночас циркуляр ОГПУ СРСР рекомендував «зберегти цінну агентуру» зі складу священників-агентів «для подальшої роботи щодо церковників». «Менш цінні освідомлювачі, котрі можуть бути виселені з районів суцільної колективізації, не повинні втрачати зв'язок з органами ОГПУ». Керівництво ОГПУ СРСР пропонувало «їх використати як освідомлювачів і на новому місці проживання, поінформувавши для цього про переїзд останніх у відповідні територіальні органи»³⁰.

Практика координування антирелігійної діяльності органів держбезпеки з органами виконавчої влади й, передусім, з уповноваженими в справах РСРПЦ і РСРК в областях у постокупаційний період стосувалася інформування про духовенство й вірян, статистику релігійних громад, позицію ієрархів, компрометувальні матеріали, закриття культових споруд тощо. Зокрема, уповноважені надсилали в обласні управління органів НКГБ–МГБ–КГБ копії звітів та інформацій про діяльність православної й інших конфесій, історичні довідки про окремі конфесії й супровідні записки до них, характеристики на запити щодо окремих представників вищого і рядового духовенства³¹. Також співробітники органів держбезпеки постійно нагадували уповноваженим про необхідність дотримання режиму секретності у роботі з «документами службового характеру», оскільки «деякі з них у повному обсязі стають відомими релігійним громадам, служителям культу та приватним особам»³².

Отже, антирелігійна стратегія радянської держави потребувала великих зусиль і скоординованої діяльності органів радянської влади. Аналіз деяких форм контролю за діяльністю православного духовенства демонструє пріоритетну роль у цій царині органів державної безпеки та адміністративних органів виконавчої влади.

- ¹ Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 21.
- ² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772. – Арк. 46–47.
- ³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2185. – Арк. 28.
- ⁴ Там само. – Спр. 2184. – Арк. 3.
- ⁵ Держархів Чернігівської обл. – Ф. Р-64. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2, 17 зв.
- ⁶ Держархів Харківської обл. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 922. – Арк. 1 зв.
- ⁷ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2191. – Арк. 1, 3–7, 24.
- ⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк. 103.
- ⁹ Держархів Чернігівської обл. – Ф. Р-2895. – Оп. 1 – Спр. 18. – Арк. 1.
- ¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006. – Арк. 138.
- ¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2186. – Арк. 77–78.
- ¹² Держархів Чернігівської обл. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 11.
- ¹³ Там само. – Ф. Р-67. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 1–23; Спр. 377. – Арк. 75–78.
- ¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 190. – Арк. 8, 10–12.
- ¹⁵ Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946 / О. Є. Лисенко. – К., 1998. – С. 121.
- ¹⁶ Там само. – С. 122.
- ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 70.
- ¹⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 13. – Спр. 370. – Т. 6. – Арк. 71.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 383. – Арк. 6.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – спр. 3184. – Арк. 28.
- ²¹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 383. – Арк. 7 зв.
- ²² Держархів Чернігівської обл. – Ф. Р-64, оп. 1, спр. 2, арк. 9.
- ²³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006. – Арк. 4–4 зв.
- ²⁴ Держархів Чернігівської обл. – Ф. Р-67. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 26.
- ²⁵ Там само. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 2–3.
- ²⁶ Держархів Харківської обл. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 1985. – Арк. 13.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 34, арк. 102.
- ²⁸ Держархів Чернігівської обл. – Ф. Р-67, Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 125.
- ²⁹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 383. – Арк. 6 зв.
- ³⁰ Там само. – Арк. 7.
- ³¹ Держархів Чернівецької обл. – Ф. Р-621. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 10; ф. Р-623. – Оп. 2. – Спр. 109. – Арк. 14–26, 67–75; Спр. 124. – арк. 1–2
- ³² Там само. – Ф. Р-621. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 60.